
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 343.131.7

Н. М. Сенченко, к. ю. н., доцент

**ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ
І СВОБОД ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню принципу презумпції невинуватості, визначенню основних теоретичних та практичних аспектів зазначеної засади. Проаналізовані основні проблемні питання щодо гарантій втілення презумпції невинуватості, пов'язаних із забезпеченням належних прав особи у кримінальному провадженні. Проаналізовані причини важливості презумпції невинуватості як основоположного принципу і права людини та наслідки її недотримання, а також ситуації порушення презумпції невинуватості з практики ЄСПЛ.

Ключові слова: принцип; гарантія; презумпція невинуватості; право особи; справедливий суд; кримінальне правопорушення; доведення вини.

Н. Н. Сенченко, к. ю. н., доцент

**ПРЕЗУМПЦИЯ НЕВИНОВНОСТИ КАК ГАРАНТИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ
И СВОБОД ЛИЦА В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ**

Аннотация. Статья посвящена исследованию принципа презумпции невиновности, определению основных теоретических и практических аспектов указанного принципа. Проанализированы основные проблемные вопросы по гарантиям внедрения презумпции невиновности, связанных с обеспечением надлежащих прав лица в уголовном производстве. Проанализированы причины важности презумпции невиновности как основополагающего принципа и права человека и последствия ее несоблюдения, а так же ситуации нарушения презумпции невиновности из практики ЭСПЧ.

Ключевые слова: принцип; гарантия; презумпция невиновности, право лица; справедливый суд; уголовное правонарушение; доказательства вины.

N. M. Senchenko, Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor**THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AS A GUARANTEE OF PROVIDING HUMAN RIGHTS
AND FREEDOMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

Abstract. The article is devoted to study the principle of presumption of innocence, the definition of the main theoretical and practical aspects. The main issues concern guarantees of the presumption of innocence implementation related to ensure the proper rights of human in a criminal proceeding are analyzed. The reasons of the importance of the presumption of innocence as the fundamental principle and human rights, the consequences of its non-compliance, as well as the violation of the presumption of innocence from the practice of the ECHR are analyzed.

Keywords: a principle; a guarantee; the presumption of innocence; person's right; fair trial; criminal offense; provement of guilt.

Актуальність теми дослідження. Побудова правової держави в Україні безпосередньо пов'язана з покращенням правового захисту особи. Європейська спільнота у контексті інтеграційних процесів висуває все більше вимог, пов'язаних із правами людини. Особливе значення мають відносини громадянина із правоохоронними органами, які наділені правом примусу, а тому мають бути обмежені правом.

Однією із гарантій процесуального захисту особи є презумпція невинуватості, що не допускає свавілля правоохоронних та судових органів щодо встановлення вини особи у вчиненні право-

---

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

порушення. Для належного впровадження презумпції перш за все варто з'ясувати її дійсний зміст, розкрити її особливості. Достатньо важливим є вивчення і використання досвіду окремих західних країн щодо питань забезпечення конституційного права на судовий захист своїх громадян, у тому числі в контексті практики реалізації принципу презумпції невинуватості в широкому контексті сучасних викликів, які постають перед кожним демократичним суспільством. Необхідність точного і детального закріплення презумпцій викликано самою суттю кримінального процесу. У ньому, як у жодній іншій галузі права, щоденно мають місце владні відносини, які торкаються права та інтересів особистості.

Постановка проблеми. Комплексний аналіз теоретичних і правових положень, що стосуються принципу презумпції невинуватості, осмислення їх сутності та нормативного змісту, визначення напрямів удосконалення механізмів втілення цього принципу як основи справедливого судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досить велика кількість науковців приділяють увагу питанням, що стосуються презумпції невинуватості. Зокрема, це Г. І. Барчук, А. В. Кочура, В. В. Крижанівський, А. М. Ларін, М. М. Міхеєнко, М. С. Строгович, В. М. Тertiшник, Б. І. Яворський та ін. Багато аспектів презумпції залишаються відкритими для розгляду. Проблеми становлення презумпції невинуватості у кримінальному процесі досліджували такі вчені, як В. К. Бабаєв, М. Й. Коржанський, М. М. Міхеєнко, Л. М. Васильєв, С. М. Гуліна, Т. Н. Москалькова, Н. Фузнецова, В. М. Савицький, М. С. Строгович, М. М. Полянський, Ч. С. Касумов, В. Т. Томін, Б. Т. Безлепкін та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження принципу презумпції невинуватості, визначення її основних теоретичних та практичних аспектів, а також аналіз окремих основних проблемних питань гарантій засади презумпції невинуватості та причин її важливості як основоположного принципу і права людини, оскільки здійснення судочинства у кримінальних справах, підвищення його ефективності за допомогою детальної регламентації правових презумпцій дає змогу позитивно впливати на формування професійних якостей посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство.

Виклад основного матеріалу. На даному етапі Україна переживає серйозні інтеграційні процеси, а тому доводиться переглядати та переоцінювати багато політико-правових явищ та процесів, зокрема і втілення фундаментальних правових принципів, які є індикаторами сучасної європейської правової держави.

Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому дотримуються хоча б мінімальні встановлені вимоги справедливості судочинства.

Це положення відтворюється в положеннях ст. 17 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України). Ця норма закріплює одне з найважливіших положень демократичної, правової держави, що знайшло своє відображення у ст. 62 Конституції України, у п. 1 ст. 11 Загальної декларації про права людини, п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини (далі — Конвенція), п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, принципі 36 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України, — презумпцію невинуватості.

Право вважатися невинуватим є нормою звичаєвого міжнародного права: воно діє в будь-який час і за будь-яких обставин. Це право є основною складовою права на справедливе судочинство у кримінальних справах та верховенства права.

Встановлення безпосередньо в Конституції України формули презумпції невинуватості та закріплення її в ст. 17 КПК як об'єктивного правового положення має найважливіше значення для захисту прав і законних інтересів осіб, що залучаються до сфери кримінального судочинства, для слідчої і судової практики, впливає на законотворчий процес: 1) особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. 2) ніхто не зобов'язаний доводити свою

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. 3) підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. 4) усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. 5) поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вирокком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою [2].

Саме презумпція невинуватості сприяє повному, всебічному й об'єктивному дослідженню матеріалів кримінального провадження, унеможливує обвинувальний ухил досудового розслідування і не дає змогу ухвалювати обвинувальний вирок на підставі недосконалих, сумнівних, суперечливих доказів.

Закріплюючи принцип презумпції невинуватості, національне кримінальне процесуальне законодавство також визначає і процесуальні гарантії реалізації даного принципу. Враховуючи змагальний характер кримінального судочинства, можна визначити дві важливі складові механізму гарантування принципу презумпції невинуватості, якими є: 1) покладений на слідчого, прокурора обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК; 2) право особи на захист від пред'явленої їй підозри або обвинувачення.

Відповідно до правової позиції Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), презумпція невинуватості «покладає обов'язок доведення на сторону обвинувачення, гарантує, що жодна вина не може бути презюмована до тих пір, поки винність не була доведена поза всяких розумних сумнівів і забезпечує, щоб сумніви тлумачилися на користь обвинуваченого» (Барбера, Мессеґе і Хабард проти Іспанії (10590/83), (1988) §77 [3]; Телфнер проти Австрії (33501/96), (2001) §15 [4]).

ЄСПЛ зазначає, що право особи на презумпцію невинуватості та на вимогу несення стороною обвинувачення відповідальності за доказ тверджень проти такої особи є частиною загального поняття справедливого судового розгляду відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ застерігає, що презумпція невинуватості може бути порушена не тільки суддею або судом, але також і іншими державними органами влади (Дактарас проти Литви (Daktaras v. Lithuania), п. 42 [5]; Петьо Петков проти Болгарії (Petjo Petkov v. Bulgaria), п. 91 [6]).

Пункт 2 ст. 6 Конвенції забороняє будь-які заяви державних посадових осіб про незавершених розслідуваннях кримінальних справ, які передумовлюють оцінку фактів компетентним судовим органом. Презумпція невинуватості є об'єктивним правовим положенням. Якщо судові рішення стосовно особи відображає думку, що вона винна, але ця думка сформована до того, як було доведено її вину відповідно до закону, це рішення порушує вищевказані вимоги Конвенції. Таке порушення має місце навіть за умови відсутності формальних заяв щодо вини особи, але коли є підстави говорити, що національний суд вважає людину винною (Ісмоїлу та інші проти Росії (Ismoilov and Others v. Russia [7]), п. 161; Буткевічіус проти Литви (Butkevicius v. Lithuania), п. 53 [8]).

Це вимога закону, яка звернена до всіх громадян, посадових осіб, державних і громадських організацій, до суспільної думки в цілому. Саме тому закон вимагає, що поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вирокком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою. У справі «Хужін та інші проти Росії» ЄСПЛ зазначав, що положення ч. 2 ст. 6 Конвенції (презумпція невинуватості) спрямоване на те, щоб убезпечити обвинувачену особу від порушень її права на справедливий суд упередженими твердженнями, що тісно пов'язані з розглядом її справи в суді [9].

Презумпція невинуватості є одним із найважливіших елементів справедливого кримінального процесу. Пункт 2 ст. 6 Конвенції забезпечує «право вважатися невинним доти, доки вину не буде доведено в законному порядку». Крім цього, відповідно до рішення у справі «Аллен проти Об'єднаного Королівства» презумпція невинуватості, котра розглядається як процесуальна гарантія в контексті самого кримінального провадження, визначає вимоги щодо: 1) тягаря доведення; 2) правових презумпцій факту і права; 3) привілею проти самообвинувачення; 4)

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

досудового оприлюднення елементів справи; 5) передчасних висловлювань суду або інших представників держави щодо вини особи.

ЄСПЛ з цього приводу однозначно висловився, що, якщо в контексті подальших судових розглядів виникає питання про можливість застосування пункту 2 статті 6 (презумпція невинуватості), потрібно «встановити зв'язок між завершеним і подальшим кримінальним судочинством. Такий зв'язок, ймовірно, є, наприклад, у разі, коли подальша процедура вимагає вивчення результатів попередніх судових розглядів, зокрема, коли суд зобов'язаний аналізувати рішення у кримінальній справі; брати участь у перегляді або оцінці доказів у кримінальній справі; оцінювати участь заявника в деяких або всіх подіях, що призвели до кримінального обвинувачення, або коментувати існуючі вказівки на можливу вину заявника» (Аллен проти Сполученого Королівства [БГ]) (Allen v. the United Kingdom [GC]), п. 104) [10].

В рішенні у справі «Грабчук проти України» наголошувалось, що принцип презумпції невинуватості порушено, якщо твердження посадової особи стосовно людини, обвинуваченої у вчиненні злочину, відображає думку, що людина винна, коли це не було встановлено відповідно до закону, тобто слідчий у своєму клопотанні вказує не про підозру у скоєнні злочину, а саме про скоєння злочину [11]. Принцип презумпції невинуватості вимагає, *inter alia*, щоб при виконанні своїх обов'язків судді не починали розгляд з упередженістю про те, що обвинувачений скоїв відповідне правопорушення (Яносевиц проти Швеції (Janosevic v. Sweden), п. 97 [12]). Найбільш поширеним способом протидії такому порушенню є заявлення відводів слідчому, процесуальному керівнику, слідчому судді.

Принцип презумпції невинуватості можуть порушувати не тільки судді або суд, а й інші державні органи влади, включаючи прокуратуру, відзначається в рішенні у справі «Дактарас проти Литви». Особливо часто це трапляється, коли прокурор виконує викривлену функцію, адже він ухвалює рішення стосовно клопотань заявника про відхилення обвинувачень на етапі досудового розслідування, який перебуває під його повним наглядом.

У згаданому рішенні у справі «Грабчук проти України» ЄСПЛ підкреслив: рішення про закриття кримінальної справи проти заявниці були сформульовані так, що не залишалося сумніву стосовно думки про те, що заявниця скоїла злочин. Зокрема, слідчий використав речення: «...в діях (заявниці) є склад злочину» та «...моменту, коли (заявниця) вчинила злочин», а Володимир-Волинський міський суд Волинської області зазначив, що в діяннях заявниці «вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст.167 Кримінального кодексу». Провадження у Володимир-Волинському суді, наголосили в Страсбурзі, не було кримінальним за суттю, йому не вистачало окремих ключових елементів, які зазвичай характеризують судові кримінальні провадження. За цих обставин ЄСПЛ уважав, що мотиви, використані слідчим та судом, призвели до порушення принципу презумпції невинуватості. Таким чином, ЄСПЛ підкреслює, що порушення цього принципу має місце і тоді, коли є висловлювання з приводу вини особи до встановлення цього факту відповідно до закону.

Судова практика у багатьох європейських країнах свідчать про зростання запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, які обґрунтовуються ризиком для суспільної безпеки. Однак особа, свободу якої обмежено через підозру в учиненні злочину, зрештою може виявитися невинуватою, і обмеження свободи неминує буде порушенням статті 5 Конвенції. Затримання особи та взяття її під варту мають відбуватися відповідно до вимог презумпції невинуватості. Насамперед, затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, обрання щодо неї запобіжного заходу, інших заходів процесуального примусу не є і не може бути доказом вини цієї особи. В іншій справі – «Пантелеєнко проти України» (Panteleyenko v. Ukraine) від 29.06.2006 р., заява № 11901/02 – справу заявника було закрито на досудовому етапі слідчими органами на тій підставі, що малозначність злочину, вчиненого заявником, робить його кримінальне переслідування недоцільним. Однак своїм рішенням від 26.12.2001 р. Новозаводський районний суд відмовив у задоволенні позову заявника про відшкодування шкоди, пославшись на те, що кримінальну справу щодо нього було закрито з нереабілітуючих підстав. Апеляційний суд залишив це рішення без змін, після того як скаргу заявника на постанову про закриття кримінальної справи з нереабілітуючих підстав було врешті-решт відхилено. ЄСПЛ не вважав за потрібне визначити в цій

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

справі, чи порушує в принципі відмова надати відшкодування на підставі того, що кримінальну справу було закрито з nereабілітуючих підстав, як така презумпцію невинуватості, обмежившись зауваженням, що в цій справі судові рішення стосовно закриття кримінальної справи щодо заявника було викладено у формулюваннях, які не залишають сумніву щодо того, що посадові особи вважали заявника винним у вчиненні інкримінованого йому злочину. Зокрема, Деснянський районний суд зазначив, що матеріали справи містять достатньо доказів підроблення заявником нотаріального документа та вчинення недійсної нотаріальної дії, і єдиною причиною для закриття справи є недоцільність переслідування у зв'язку з малозначністю злочину. Це рішення було залишено без змін апеляційним судом, і Верховний Суд України не знайшов підстав для задоволення касаційної скарги заявника щодо нього. На думку ЄСПЛ, самих формулювань, що їх було використано Деснянським районним судом, було достатньо для порушення презумпції невинуватості. Той факт, що заявникові було відмовлено у задоволенні позову про відшкодування шкоди на підставі висновків, зроблених під час кримінального провадження, тільки загострив ситуацію. Хоча Деснянський районний суд ухвалив своє рішення після розгляду, проведеного в присутності заявника, характер цього провадження не був кримінальним – йому бракувало багатьох елементів, зазвичай властивих процесу розгляду кримінальної справи по суті. У зв'язку з цим не можна вважати, що судовий розгляд справи у цьому суді закінчився чи повинен був закінчитися «доведенням вини заявника в законному порядку». За таких обставин, ЄСПЛ визнав, що мотиви рішення Деснянського районного суду, які було залишено без змін після його перегляду в апеляційному порядку, а також відмова у задоволенні позову заявника про відшкодування шкоди з тих самих підстав становлять порушення принципу презумпції невинуватості [13].

Враховуючи вищевикладене, слід усвідомлювати небезпеку порушення принципу презумпції невинуватості по відношенню до підозрюваних, особливо у випадку, якщо матеріали досудового розслідування виділені в окреме провадження, але такі визначаються в обвинувальному акті, який направлений до суду, як співучасники вчиненого кримінального правопорушення. Суд, розглядаючи справу по суті, ретельно досліджуючи докази, ухвалює судові рішення, зміст якого буде мати преюдиціальне значення для подальших судових розглядів, якщо такі будуть мати місце. Але в будь-якому випадку це створюватиме вплив на суд і на пряму буде порушувати право особи на справедливий розгляд тими упередженими висновками, які пов'язані з розглядом їх справ в суді.

Зупинемо увагу на процесуальних наслідках порушення принципу презумпції невинуватості. Як зазначалось вище, ст. 17 КПК України та ст. 62 Конституції України визначають, що кожна людина є невинуватою, поки її вина не буде доведена обвинувальним вироком, який набув законної сили.

Проте норми КПК України установлюють принципи, за якими суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Ці норми спрямовані на забезпечення об'єктивного та неупередженого здійснення правосуддя. Вказане підтверджується і положенням абз. 2 п. 5 ч. 4 ст. 291 КПК України, відповідно до якого надання суду інших документів до початку розгляду забороняється. Реалізація цих механізмів забезпечується положеннями ст.ст. 75—79 КПК України. Так, п. 5 ч. 1 ст. 75 КПК України передбачає, що слідчий суддя, суддя або присяжний не можуть брати участь у кримінальному провадженні за наявності інших обставин, які викликають сумніви в їх неупередженості.

За наявності підстав, вказаних у ст.ст. 75—79 КПК України, слідчий суддя, суддя, присяжний, прокурор, слідчий, захисник, представник, експерт, спеціаліст, перекладач, секретар судового засідання зобов'язані заявити самовідвід.

Разом з тим порушення судом принципу презумпції невинуватості при розгляді справи має цілком конкретні процесуальні наслідки: скасування прийнятого рішення та призначення нового розгляду в суді першої інстанції, що закріплено в положеннях п. 2 ч. 1 ст. 415 КПК України.

Висновки. Принцип презумпції невинуватості є фундаментальною гарантією кримінального процесу, яка убезпечує особу від несправедливого покарання, тобто без доведеності у встанов-

---

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

леному порядку вини особи у вчиненні кримінально правопорушення, від покарання на підставі зібраних незаконним шляхом доказів тощо. Вона є запорукою встановлення істини в кожній кримінальній справі, внаслідок її дії встановлюються такі гарантії, які забезпечують всебічне й повне дослідження всіх обставин справи. Особливістю презумпції невинуватості є те, що вона має цілковито практичне вираження, яке полягає у конкретних вимогах до правоохоронних та судових органів, а значить, і ступінь її втілення можна легко перевірити. Реформування правоохоронної та судової систем не може залишити поза увагою критерій презумпції невинуватості, що вимагає покращення механізмів притягнення до відповідальності та кращої професійної підготовки кадрів. Європейський суд, розглядаючи конкретні справи, не лише виносить рішення, але і формує у рішеннях принципи, які мають застосовуватись всіма національними судами.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88.
3. Барбера, Мессере і Хабард проти Іспанії: рішення ЄСПЛ № (10590/83), (1988). — Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain, 6 December 1988, Series A no. 146.
4. Телфнер проти Австрії: рішення ЄСПЛ № 33501/96, (2001) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rroi.narod.ru/echr/another_2/telfner.htm.
5. Дактарас проти Литви (Daktaras v. Lithuania) : рішення ЄСПЛ від 11.01.2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5987>.
6. Петьо Петков проти Болгарії (Petyo Petkov v. Bulgaria) : рішення ЄСПЛ від 07.01.2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156872>.
7. Ісмойлу та інші проти Росії (Ismoilov and Others v. Russia) : рішення ЄСПЛ від 24.04.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86086>.
8. Буткевічіус проти Литви (Butkevicius v. Lithuania) : рішення ЄСПЛ від 26.03.2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60344>.
9. Хужін та інші проти Росії: рішення ЄСПЛ 2008 р. Переклад В. Добрянської [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nedialaw.kiev.ua/zmisud/ecourt/214>.
10. Аллен проти Сполученого Королівства [БП] (Allen v. the United Kingdom [GC] : рішення ЄСПЛ від 12.07.2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122859>.
11. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Грабчук проти України» // Офіційний вісник України. — 2007. — № 9. — Ст. 349.
12. Яносевиц против Швеции (Janosevic v. Sweden) : рішення ЄСПЛ від 23.07.2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60628>.
13. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Пантелеенко проти України» // Офіційний вісник України. — 2007. — № 19. — Ст. 783.

Надійшла 17.10.2017